ӘДӘБИ АФОРИЗМНАРНЫ ӨЙРӘНҮ МӘСЬӘЛӘСЕ ТУРЫНДА

Г.Ә. Нәбиуллина
филология фәннәре кандидаты, КДУ доценты

Һәр халыкның тормыш, белем һәм акыл тәҗрибәсе хикмәтле сүзләре рәвешендә гасырлар дәвамында тупланып, буыннан-буынга күчеп сакланып килгән. Хикмәтле сүзләрнең күбесе мәкаль-әйтемнәр булып халык авыз иҗаты җыентыкларында беркетелгән. Язма әдәбият барлыкка килгәннән соң, хикмәтле сүз әйткән акыл ияләренең исемнәре дә теркәлеп бара. Борынгы төрки язма истәлекләрдә, М.Кашгариның “Дивание-лөгат-эт-төрк” сүзлегендә һәм Й.Баласагунлының “Кутадгу билик” поэмасында, аларның зур урын алуы мәгълүм. Урта гасырлардан алып хәзерге чоргача дәвердә иҗат иткән язучы-шагыйрьләрнең иҗатында, аерым алганда, Й.Баласагунлы, С.Сараи, Мөхәммәдьяр, К.Насыйри, Р.Фәхреддин, Г.Тукай, Дәрдмәнд, Һ.Такташ, М. Җәлил, Г. Кутуй, Х. Туфан һ.б. әсәрләрендә халкыбызның тормыш һәм яшәү рәвешен, зирәклеген, дөньяга карашын чагылдырган хикмәтле сүзләр, ягъни афористик гыйбарәләр киң кулланылалар.

Классик дәвердә һәм хәзерге татар әдәбиятында күренекле язучы һәм шагыйрьләребез Ә. Еники, Г.Афзал, А. Гыйләҗев, Г.Ахунов, М.Мәһдиев, Ә.Баян, М.Хәбибуллин, М.Юныс,Т.Миңнуллин, М.Маликова, Т.Галиуллин, Ф.Яруллин, Р.Гаташ, А.Хәлим, Р.Фәйзуллин, Х.Әюп, Зөлфәт, Ф.Латыйфи, Р.Сибат, Р.Вәлиев, З.Мансуров, Р.Миңнуллин, К.Каримов, М.Вәлиев, Н.Гыйматдинова, Г.Морат һ.б. әсәрләрендә тирән мәгънәле, фәлсәфи эчтәлекле гыйбарәләрне күп очратырга мөмкин. Инде килеп Ш.Галиев, Р.Батулла, М.Галиев, М.Мирза, З.Хәкимнәрнең тапкыр-зирәк сүзләрне, акыллы гыйбарәләрне максатчан иҗат итүләре һәм теркәп-беркетеп барулары мәгълүм.

Исемнәре билгеле хикмәтле сүзләрне канатлы сүзләр, гыйбарәләр, юмор һәм ирония белән әйтелгәннәрен төрткеләр дип тә йөртәләр, соңгы вакытта аларны афоризмнар дип әйтү гадәткә кереп бара. Бүгенге көндә татар әдипләренең иҗат иткән әсәрләре аша зирәк, тапкыр, хикмәтле сүзләрен, ягъни

афоризмнарын җыю, теркәү, җыентыклар төзү өстендә эш алып барыла. Шул уңайдан ике хезмәтне - “Мәгариф” нәшриятында басылган “Татар акылы” һәм “Мин әйттем. Татар язучыларының афоризмнары, хикмәтле сүзләре, фәлсәфи уйланулары” дип аталган җыентыкларын әйтеп узарга кирәк. Бу җыентыкларда әдәби хәзинәбездән, ягъни борынгы гомумтөрки һәм урта гасырлардан алып хәзерге чорга кадәр яшәп иҗат иткән язучы-шагыйрьләрнең әсәрләреннән бөртекләп җыелган күпсанлы афоризмнары туплап бирелә.

Җыентыкларда урын алган афоризмнарның эчтәлегеннән һәм безнең тикшеренүләребездән дә күренгәнчә, афоризмнарда иҗтимагый-сәяси мәсьәләләр, яшәеш кыйммәтләре, әхлакый төшенчәләргә бәйле проблемалар яктыртыла. Фаҗигале язмышка дучар булган татарның әдибе милләт язмышына битараф кала алмый. Шуңа да безнең халыкта халык, милләт, сәясәт, тел, моң, хәтер кебек темаларга афористик гыйбарәләр күләме ягыннан да, үткенлеге һәм кискенлеге белән дә аерылып торалар. Т.Миңнуллинның “*Әгәр милләтеңне көчле итеп, бөек итеп күрәсең килә икән, иң беренче булып аның көчен таны, шул милләтнең баласы булуың белән горурлан”,* Р.Зәйдулланың “*Коллар без – үзара хан булып кыланабыз, үзебез ятлардан телебезне теләнәбез*”, Г.Моратның “*Ирек яуларга да хокук кирәк, Сорап алып булмый ирекне”* дигән сүзләре җан авазы булып яңгырыйлар.

М.Галиевнең *“Тел – ул халыкның рухи дәвасы*”, М.Әгъләмовның “*Хәтер – синең киләчәгең дә*”, Р. Фәйзуллинның “*Арысланнар йөрми көтү белән*”, Ф. Яруллинның “*Язмыш арба, гел шуны тартып йөрисең, кая гына барма*” Ә.Гаффарның *“Яшәү – тауга менү”,* Х.Әюпның *“Безнең өчен иман шулдыр – бу дөньяның карасына мана-мана, җаның агарт”* М. Мирзаның “*Ерак үткәннәргә хәтердә булса да кайтып була, Ерак киләчәккә барыр өчен хыял гына җитми*” кебек уйлануларында тормыш-яшәеш үзенең бөтен катлаулылыгында, агы һәм карасы белән күз алдына килеп баса.

Татар әдипләре «Кеше”гә гаять зур игътибар бирә; шәхес, язылган һәм язылмаган кануннар хакында уйлана. Бу яктан фикер тирәнлеге һәм үткенлеге белән сискәндереп җибәргән А.Гыйләҗевнең *“Кеше гаепсез булса, узган гомере*

турында уйлап та карамас иде", Т.Галиуллинның *"Һәр кешедә әллә ничә мин утыра", яисә* Ш.Галиевнең *""Үзеңне җиңү – иң зур җиңү, монда җиңелүче юк",* Р.Вәлиевнең *"Бөекләр күп сөйләшми;* З.Хәкимнең *"Кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрнең ясалмалылыгы гына ясалма түгел"* кебек сүзләренә беркем дә битараф кала алмыйдыр.

Афористик гыйбарәләр арасында аеруча зур урын бирелгән тагын бер тема – әхлакый кыйммәтләр. Татар халкы – горурлык, сабырлык, ярдәмчеллек, гыйлемгә омтылу һ.б. сыйфатлары белән үзенә хөрмәт казанган халык. Шул ук вакытта мин-минлек, икейөзлелек, куркаклык, мескенлек һ.б. аны тарката, көчсезләндерә. Болар барысы да афоризмнарда ярылып яталар: М.Галиевтән *"Горурлык – күңелең ауганда да аумый торган текә манара йөртү",* М.Мирзадан *"Гадилек – һәркем күтәрелә ала, әмма һәркем шунда кала алмый торган биеклек",* З. Мансуровтан *"Иелгән башта таҗ тормас"* .

Татар афоризмнарында гомуми иҗтимагый мәсьәләләр белән бергә гаилә, хатын-кыз, ир-ат, мәхәббәт, бәхет, акыл-гыйлем, гаделлек-ялган, яшәү-үлем һәм башка шундый мәңгелек фәлсәфи төшенчәләр дә яктыртыла. Р.Фәйзуллинның *"Кешенең иң зур иреге – сөюе, сөюлүе"* дигән афоризмы мәхәббәткә мәдхия булып яңгыраса, Г.Афзал сүзләреннән хатын-кыз һәм ир-атның тормыштагы урыннарын чамаларга мөмкин: "*Ничек итеп алга барырга дип, бичара ирләр ут йота, Дөньяны хатыннар белән сыерлар тота".*

Афоризмнар, хикмәтле фикерне үтемле итеп җиткерү максатыннан булса кирәк, кыскалыкка, җыйнаклыкка омтылалар. Һәм кыскалык – әлеге тел җәүһәрләренең формалашуында төп билгеләрнең берсе. Болардан тыш, аларга фәлсәфилек, сәнгатьлелек (троплар һәм стилистик фигуралар куллану), көтелмәгән хөкем, катгыйлык, тотрыклылык, гомумиләштерү кебек сыйфатлар хас. Тәэсир итү көче, катлаулы күренешләрне үткен итеп чагылдыру, фикерне тыгыз итеп бирү мөмкинлеге афоризмнарның мәкальләргә шактый якын булуларын күрсәтә.

Шунысына да ачыклык кертү кирәктер: афористик гыйбарәләр һәм афоризмнар бар. Аларның аермасы нәрсәдә соң? Афоризмнар эчтәлеге белән

тыгыз, кыска бер җөмлә калыбында әйтеләләр. Кайбер хикмәтле сүзләр исә бер җөмләгә генә сыешмыйча, берничә җөмлә белән бирелеп, бер өзек, абзац булып оешалар. Аларны икенче төрле афористик гыйбарәләр дип атыйлар да инде. Мәсәлән, *Тормыш мәшәкатьләре — җилкәгә салынган ташлар кебек. Ләкин алардан котылу да, котылырга тырышу да юк. Алар минем өчен — сәгать герләре. Шулар йөртә сәгатьне һәм... кешене. Алар булмаса, йөрүдән — яшәүдән — туктар идек* (Ә. Баян).

Афоризмнарның кайберләре мәгънәсе һәм төзелеше белән халык мәкальләрен хәтерләтәләр. Мәкаль-әйтемнәрне үзгәртеп төзү нәтиҗәсендә үзенчәлекле, яңа яңгыраешта оригиналь афоризмнар туа. Мәсәлән, *Чыпчыкка да бер Ватан, Лачынга да бер Ватан (*Ш. Галиев*); Эт каргышы бүрегә төшми (Г.Афзал); Күктәге айны күлдән эзләмиләр* (М.Хәбибуллин*); Күп уйнасаң, көйнең дә төсе уза* (Х.Сарьян). Шуңа охшаш башка афоризмнардан әдипләребезнең борынгы фикер ияләренең хезмәтләре, халыкның тел җәүһәрләре булган мәкаль-әйтемнәр белән яхшы таныш булуы күренә.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, фәлсәфи фикерләүнең иң борынгы формаларыннан берсе булган афоризмнар билгеле бер чорның проблемаларын, халык тормышының фәлсәфәсен күзалларга ярдәм итәләр. Формасы белән җыйнак, эчтәлеге белән тирән мәгънәгә ия бу гыйбарәләр вакыт агышын тоярга, халыкның гасырлар дәвамында формалашкан иҗтимагый-фәлсәфи фикер тарихын, әхлакый-этик кануннарын, дөньяга карашын, яшәеш кыйммәтләренә мөнәсәбәтен үсештә-үзгәрештә күзалларга да мөмкинлек тудыралар.

Әдәби хәзинәбезне өйрәнеп, афористик гыйбарәләрне туплау эшен күләмле һәм дәвамлы эш итеп карарга кирәктер. Булган тупланмалар белән генә чикләнеп калмыйча, киләчәктә афоризмнарның киңрәк һәм тулырак рәвештә яңа басмаларын эшләү дә күздә тотыла. Иҗаты белән афоризмнарга бай язучы-шагыйрьләребез Ш.Галиев, Р. Фәйзуллин, Т. Миңнуллин, Т. Галиуллин, Р.Батулла Р. Вәлиев, М.Галиев, М.Мирза һ.б. хикмәтле сүзләрен, гыйбарәләрен, фәлсәфи трактатларын үз эченә алган махсус афоризм җыентыкларын төзү теләге дә юк түгел. Татар халкының акыл-зирәклеген, тел һәм иҗат байлыгын, фәлсәфи фикер

тарихын барлау һәм туплауда, бүгенге һәм киләчәк буыннарга җиткерүдә мондый хезмәтләрнең әһәмияте зур булыр иде.

Әдәбият

1. Мин әйттем. Татар язучыларының афоризмнары, хикмәтле сүзләре, фәлсәфи уйланулары / Төзүчеләре Г.Ә. Нәбиуллина, Л.Г. Гыйләҗева. – Казан: Мәгариф, 2008. – 287 б.
2. Татар акылы / Төзүчеләре А.Яхин, Л.Гыйззәтуллина, Л.Шәрифуллина. – Казан: Мәгариф, 2002. – 208 б.